

מבוא

במשך אלפי שנים היה לימוד ספרי המקרא נחלתם של מאמינים, אשר קראו ולמדו אותם ככתבי קודש שמקורם אלוהי. ללימוד זה, למסקנותיו ולתוצאותיו, נודעה חשיבות רעיונית ומעשית עצומה. במהלך הדורות, התגבשה השקפת עולם הגורסת שלימוד זה כרוך במחויבות מוחלטת של הלומד לשלמותו של הטקסט הנתפס כקדוש, וככזה הוא אמור להיות נטול פגמים העשויים לאפיין כל חיבור אנושי.

כבר במקורות חז"ל ובכתבי חכמי ימי הביניים ניתן למצוא ביטויים של חשיבה ביקורתית לגבי חיבור ספרי המקרא כגון בפירושי הראב"ע, ר' יהודה החסיד ועוד, אך לא היה בניצנים אלה כדי לערער את עיקר הנחות היסוד של המסורת ביחס לספרי המקרא, למוצאם, להיווצרותם ולמסירתם. הופעתו של המחקר הביקורתי של המקרא במאה השמונה-עשרה גרמה לזעזוע בעולם המסורתי של לומדי התנ"ך. לראשונה נעשה שימוש שיטתי בכלים מחקריים-מדעיים בגישה אל המקרא. לראשונה הוצגו גישות ומסקנות שיטתיות בנוגע לחיבורו של הטקסט – גישות שסתרו את הנחות היסוד התמימות של הלומדים בני כל הדורות שקדמו לכך. חידוש זה קייב התמודדות של המאמינים, שנחשפו לכוחו של המחקר המקראי והבינו את האתגרים שמחקר זה מציב לפתחם. המאמינים הנבוכים התמודדו עם אתגרים אלה בדרכים שונות. חוגים מסוימים בחרו להתעלם מממצאי המחקר, או לבטלם מכול וכול, תוך הטלת דופי בעולם המדע וזלזול במחקר המדעי בכללותו. אחת מתוצאותיה הקשות של התגובה השמרנית הקיצונית הזאת לאיום ולאתגר היתה השלילה הגורפת את ההשכלה והקמת חיץ בין הפלג של היהדות שנודע לימים בשם היהדות החרדית לבין העולם התרבותי שמסביב, בלי כל רצון או יכולת להבחין בין הטוב והרע שבו. מן העבר השני התבצרה הגישה שלפיה נאורות והשכלה מחייבות את עזיבת הדת, או לכל הפחות רפורמה משמעותית שלה.

דגם שלישי של התמודדות, שהתפתח בעיקר במרכז-אירופה במאה התשע-עשרה, בחר ללמוד את ממצאי המחקר, לברור מתוכו את מה שניתן לדעתו לקבל מבחינה אמונית, ולשלול את הטענות שנראו סותרות את האמונה כפי שהגדירו אותה הם עצמם, בכלים של המחקר. דוגמת מופת לדרך פרשנות שכזאת ביקש להציב הרב דוד צבי הופמן בפירושו לתורה ובכתביו האחרים. לגישה זו היו תומכים לא מעטים, אך היא ספגה ביקורת משני כיוונים: העולם החרדי התנגד לכל מגע עם ההשכלה והמדע, והעולם המדעי חשד ביושרה האינטלקטואלית של מי שניגשים לפרשנות המקרא עם דעות קדומות אמוניות המצמצמות את חופש החקירה. דגם ההתמודדות הזה, של קבלה מוגבלת של ממצאי המדע תוך דחייה של ממצאים שאינם מתיישבים עם הנחות אמוניות, הולך ומתרווח בהוראת התנ"ך בחוגים דתיים מודרניים גם בזמננו.

דגם רביעי, שלא בא עדיין לכלל ביטוי נרחב בתוך הציבור האמוני, אף שיש לו מהלכים חשובים בדורות האחרונים בין הוגי הדעות ובקרב אנשי מדע דתיים, הוא דגם המוכן להודות בתקפותן של השאלות. לצד קבלת השאלות שמציב חקר המקרא מקבל דגם זה גם את הנחות היסוד הרציונאליות הנדרשות כדי לענות לשאלות הללו, מבלי לראות בכך ערעור של האמונה בה, בקדושת המקרא, ובמחויבות לקיום המצוות ולהלכה. גישה זו אינה עוסקת באופן ישיר בביקורת המקרא אלא מניחה מראש את האפשרות לעסוק במחקר המדעי מבלי להטיל הגבלות על המסקנות שמותר להגיע

אליהן. הדוגלים בגישה זו מבקשים לברר מבחינה רעיונית – פילוסופית ותיאולוגית – כיצד ניתן לקיים את חיי האמונה בה' וקיום מצוותיו מבלי לבססם על נתונים שהמדע עשוי לשלול – כגון המהימנות ההיסטורית של חלקי המקרא השונים, שלמותו ואחדותו של כל אחד מספרי המקרא, זמן חיבורה של הספרות המקראית על כל חלקיה או זהותם של הסופרים שהעלו אותה על הכתב וכיוצא באלה.

דוגמה ידועה לניסיון שכזה ביחס לחקר התורה היא הפתרון שהציע הרב מרדכי ברויאר לשאלת אחדותה של התורה ומועד חיבורה. עמדתו היא שיש לקבל את התיאוריה הידועה בשם השערת התעודות, כפי שהציע אותה המחקר הביקורתי הקלאסי מאז אמצע המאה השמונה-עשרה ועד סמוך לימינו. תורת התעודות גורסת שהתורה היא חיבור של כמה תעודות השזורות זו בתוך זו לכל אורכה, אך לדעתו של הרב ברויאר בניגוד להשערת המחקר, התעודות הללו לא נוצרו בידי אסכולות ספרותיות שונות שפעלו בישראל בימי קדם ושחזרו, כל אחת לפי דרכה, את המאורעות ואת המצוות שניתנו, אלא הן יצאו מתחת ידו של ה', נותן התורה, וניתנו למשה כשהן כבר מחוברות יחדיו.

יסוד החשיבה המדעית הביקורתית הוא שהמדע חייב להיות נטול-פניות: אי אפשר שהנחות מוקדמות, אמוניות או אחרות, ידריכו את המחקר לעבר מסקנות. לפיכך, ארכיאולוג, לדוגמה, אמור לגשת לחפירה מבלי שהוא מחויב מראש להנחות כלשהן בדבר הסודות הטמונים באדמה והמסקנות העשויות לעלות מהם. רדיפת האמת ודחיית כל סילוף ועיוות הן גם היסוד של יראת ה'. ארכיאולוג ירא שמים, הנרתע מפני השקר והסילוף ורק האמת היא נר לרגליו, אמור לראות את עצמו מצווה לקבל עליו רק את העובדות המתגלות מהחפירה והחקירה – דווקא מכוח אמונתו ומחויבותו הדתית. בנקודה זו מצטלבות אפוא דרך המחקר ודרך האמונה. וכשם שארכיאולוג שאין יראת ה' בלבו המטה את המחקר מפני סיבות שונות, כגון נטיותיו הפוליטיות או רצונו לשאת חן בעיני האמונים על מוסכמות עולם המדע, אינו נאמן לכללי השיטה המדעית, כך גם הארכיאולוג ירא-השמים, אם הוא ניגש לעבודת המחקר עם תחושת חובה לדבוק במוסכמות של הדת או של הציבור הדתי ביחס למסקנות שהוא רשאי להגיע אליהן, אינו נאמן לחובתו הדתית.

לפיכך, יש חשיבות ראשונה במעלה לגיבושן ופיתוחן של גישות דתיות המשחררות את עולם המחקר המדעי מכל כפיפות לתוצר מסוים ובמקביל משחררות את העולם האמוני מאימת המסקנות של המחקר המדעי. יהיה בכך כדי לתרום להתקדמות המחקר חסר הפניות, אך גם לגיבושה של אמונה אמיצה וברורה, שאינה נושאת פנים ואיננה מתייראת מהשימוש בכלים שהמדע מעמיד לרשותה. תחת זאת, היא מאמצת אותם באהדה, תוך הכרה שהחתימה לאמת מדעית היא חובה דתית.

דברים אלה נכונים בכל תחומי הדעת, לרבות מדעי היהדות. אך האתגר שהם מציבים גדול במיוחד בתחום לימוד כתבי הקודש ופרשנותם, ובתחום זה גם חשיבותם הרבה ביותר. פיתוח גישות המאפשרות חקירה מדעית חסרת פניות של ספרות המקרא ושל כל הקשור אליה – בראש ובראשונה פרשנותה על פי פשוטה על כל המשתמע מכך, לרבות תהליכי החיבור והמסירה, אך גם לימוד ההיסטוריה והריאליה של העולם המקראי בפני עצמו; הבנת האמונות והדעות המובעות במקרא; חקר דרכו של מקרא ואופיו הספרותי לכל סוגיו; וראיית המקרא בהקשרו התרבותי הקדום – מבלי להביא לערעור של האמונה בה' ושל המחויבות לקיום המצוות, הוא מן האתגרים הדחופים ביותר בימינו. הממצאים של חקר המקרא וחקר העולם הקדום הגיעו לידיעת הרבים, צברו משקל עצום ונסקו לרמת שכנוע מרשימה ביותר עד שאי אפשר כלל להתעלם מהם ולא ניתן לבטלם.

מטרתו של קובץ המאמרים הנוכחי היא לפרוס מבחר של דעות, גישות ותובנות מפרי עטם של הוגים, חוקרים, רבנים ומחנכים מאמינים העוסקים בלימוד מקרא ובהוראתו והמקבלים עליהם את חובת המפגש בין עולם האמונה וקיום המצוות מזה ועולם חקר המקרא מזה. המשתתפים מבקשים, כל אחד בדרכו המיוחדת וכל אחד ביחס לשאלות ולסוגיות הקרובות אל לבו, לבסס תפיסת עולם אמונית המחויבת לתורה ולמצוות והמסוגלת גם להכיל את הגישה המדעית בתחומים השונים של חקר המקרא. בכלל זה הזיקות וההשפעות של תנאי הזמן והמקום על תרבות ישראל בעת העתיקה, וממצאי ההיסטוריה, הארכיאולוגיה והפילולוגיה, המערערים לא אחת על התפיסה הפשטנית של המהימנות ההיסטורית של המסופר במקרא.

בהצטרפות אל חיפוש דרכים ל"ישוב הסכסוך" בין השיטה המדעית בחקר המקרא ובין האמונה הדתית, אין כמובן משום התחייבות לקבל מראש ממצאים אלה או אחרים. שאלת תקפותן של שיטות מדעיות מסוימות שאסכולות שונות דוגלות בהן ושאלת נכונותם של ממצאים ספציפיים שהועלו במחקר אינן מענייננו במסגרת זו, ואף לא באנו להכריע ולפשר בין עמדות שונות השנויות במחלוקת. מטרתם של המאמרים באוסף זה היא להציע דרכים אפשריות להפגת המתח בין האמונה בקדושת המקרא ובחייוב במצוות הנובע הימנו, ובין החובה האינטלקטואלית, שהיא גם חובה דתית, ללמוד ללא משוא פנים. השדה שהמאמרים שבקובץ זה מצויים בו אינו שדה ביקורת המקרא ומחקרו המדעי, אלא שדה האמונות והדעות וההתמודדות עם עצם הפעלתה של השיטה המדעית.

הם אינם בוחנים את מסקנות המדע אלא את משמעות האמונה ב"תורה מן השמים" וגבולותיה. ראשיתו של הספר בחוג – סמינר מחקרי – שהתקיים בבית מורשה בירושלים בשנים תשע"ב-תשע"ג, בו השתתפו תלמידי חכמים וחוקרים. במפגשים המרתקים שהתקיימו בחבורה זו התלבנו השאלות, נבחנו כיווני פתרונות, וכל אחד מן החברים בתורו הציג את השקפתו ורעיונותיו, תוך שהם נבחנו באופן ביקורתי, ידידותי ומפרה על ידי כל החברים. פירות עמלם של חלק מהחברים המשתתפים בחוג כונסו לספר הזה. פרופ' ברוך שורץ מן האוניברסיטה העברית נטל חלק פעיל בניהולו של הסמינר ובשליבים הראשונים של עריכת הספר ואנו מבקשים להודות לו על תרומתו החשובה והמשמעותית. נזכור גם בהערכה, בחיבה ובצער את חברנו פרופ' חנן אשל זכרו לברכה, שהלך לעולמו בטרם עת. חנן השתתף במפגשים כמעט עד יומו האחרון, והגיע אליהם גם בשעה שסבל מכאבים והתמודד עם קשיי המחלה. למדנו מתבוננתו ורגישותו רבות במהלך מפגשי החבורה, אך לא זכינו לפרי עטו ולהשתתפותו עמנו בברכה על המוגמר. אנו מבקשים להקדיש את פירות הלימוד לזכרו של חנן, איש אמונה ואמת.

את מעגל הכותבים בספר הרחבנו בעזרת חוקרים העוסקים בתחום זה במוסדות אקדמיים נוספים בעולם.

במהלך הלימוד בחבורה נוכחנו בצורך בקיומו של קובץ מסודר ובו מקורות מן הספרות המסורתית, הפרשנית וההגותית. המשמשים כבסיס לכל דיון, הן במאמרי הספר עצמם והן ברחבי הספרות העיונית והמחקרית. מקורות אלה פוזרים בכל רחבי הספרות הרבנית בהקשרים שונים, הם מצוטטים לעתים קרובות בחיבורים ובפולמוסים המתנהלים בנושא זה, אך אינם מונחים באופן מסודר בפני הקורא המשכיל המעוניין להעמיק חקר בנושאים אלו.

פנינו לד"ר יאשי פרג'ון והוא נענה לבקשתנו, ליקט וערך קובץ מקורות מסודר, שיש בו ברכה מרובה לכל המבקש לעסוק בתחום זה, בכל רמה שהיא. בין אם במחקר ובעיון, ובין אם בהוראה, הדרכה ובשיח הציבורי.

הקובץ מכיל מקורות מחז"ל ועד ימינו העוסקים בשאלות הנוגעות לחקר המקרא – בעיות נוסח, בעיות היסטוריות, קשיים תיאולוגיים פנים-מקראיים; סתירות, שאלות זמן ועריכה, ועוד. הכינוס – שטרם נעשה בהיקף זה – יוצר מסה חשובה וקריטית שתשמש חוקרים ולומדים בעתיד. אלו הם פרקי הספר:

חלק ראשון: אסופת מקורות מוערת

חלקו הראשון של הספר מכיל את קובץ המקורות שליקט וערך ד"ר יאשי פרג'ון. זהו קובץ מקורות מסורתיים, מימי חז"ל ועד סמוך לדורנו, שבהם נדונות שאלות הנוגעות לסוגיות ביקורת המקרא. עיקרו של קובץ זה בהעמדת קובץ המקורות לרשות הלומדים והחוקרים. בצד המקורות נוספו גם הערות הרחבה והשלמה על ידי המחבר.

חלק שני: מאמרים

חלקו השני של הספר הוא חלק המאמרים, ובו ארבעה שערים. בשער הראשון מאמרים העוסקים במבט תיאולוגי-כללי על היחס האמוני לביקורת המדעית. בשער השני מאמרים המתמקדים במעמד הר סיני ובפרשות ההתגלות בתורה, השער השלישי עוסק בשאלות הנובעות מן הפער שבין העולם המוסרי של האדם המאמין בן זמננו לבין עמדות מוסריות הנובעות ממשוטו של מקרא. בשער הרביעי מאמרים העוסקים במשמעות של ראיית המקרא בהקשרו ההיסטורי.

שער ראשון: מבט כללי

שער זה מכנס מאמרים העוסקים בשאלה העקרונית שהולידה את הספר הזה. תגובתם של אנשי אמונה לשאלת לימוד המקרא המדעי-ביקורתי.

ד"ר שון זליג אסטר: המחקר והמסורת. במאמר הנושא אופי אישי-ביוגרפי, מתאר המחבר תהליכים של ספקנות ואבדן אמונה בעקבות פגישה עם מדע המקרא, ודן בדרך להתמודד איתם על ידי הוראה רחבת-אופקים של המקרא, לרבות ההיבטים המחקריים המודרניים שלו.

הרב ד"ר יהודה ברנדס: חז"ל כמבקרי מקרא. מראה כיצד דרך המדרש מאפשרת חופש נרחב בגישה אל המקרא. הוא מצביע על דרכם הביקורתית של חז"ל בגישתם למקרא כדרך היכולה להוות מצע פורה לפיתוחה של הקריאה הביקורתית החדשה.

פרופ' משה (מארק) צבי ברטלר: על המקרא כהיסטוריה. נוקט בגישה שהדרך היחידה לקרוא את המקרא כחיבור אמוני משמעותי היא בדרך שאינה היסטורית אלא ספרותית-מיתולוגית.

הרב ד"ר עדיאל כהן: הקבלה כתריס בפני פורענות הביקורת. פורס את משנתם של שני לומדים מסורתיים, הרב אליהו בן אמוזג והרב מרדכי ברויאר המציעים, איש ממקומו, פתרון נועז ורדיקלי לשאלות ביקורתיות. שניהם נשענים בין היתר על תורת הקבלה.

פרופ' תמר רוס: אורתודוכסיה ואתגר ביקורת המקרא. סוקרת גישות היסטוריות ועכשוויות שונות להתמודדות עם ביקורת המקרא ובוחרת אותן באופן ביקורתי, אחת לאחת. המחברת מצביעה על כיוון חדש לפתרון, המבוסס על התפיסות הסובייקטיביסטיות של האל ושל ההתגלות שהוצעו על ידי המקובלים המאוחרים.

בעיני אלוהים ואדם • האדם המאמין ומחקר המקרא

הרב יובל שרלו: ביקורת המקרא ויראת השמים. איגרת לתלמיד המצוי במשבר אמונה בעקבות פגישתו עם מדע המקרא בלימודיו האקדמיים. המחבר מצביע על יתרונות הגישה האקדמית גם לעולם האמוני, וקורא לא להיבהל מן השאלות.

שער שני: מעמד הר סיני ופרשות ההתגלות

שער זה מתמקד בשאלת ההתגלות ומתן תורה בסיני. **הרב דוד ביגמן: לא אשא פנים בתורה.** מצביע על קיומם של סגנונות שונים, המעידים על פנים מגוונות של התגלות ודרגות חשיבות שונות בתוך הטקסט המקראי עצמו. **פרופ' בנימין זומר: התגלות וסמכות דתית במסורות סיני.** מציע דרך מקורית להבנת היחס בין ההתגלות האלוהית בסיני. לכין אופן כתיבתו של הטקסט המקראי. **הרב ד"ר חזי כהן: דיברה תורה לבני אדם.** עוסק בהתחשבות בבני האדם, מקבלי התורה, כגורם משמעותי בעיצוב התיאולוגיה המקראית. **הרב ד"ר אברהם שמאע: פרשות ההתגלות: עיונים והרהורים תיאולוגיים.** דן בסתירות בין פרקי מעמד הר סיני בספר שמות ובספר דברים ומציע דרך דתית-מחקרית ליישב אותן.

שער שלישי: האתגר המוסרי

השער השלישי של הספר עוסק בשאלות הנובעות מן הפער בין התפיסות המוסריות העולות מן המקרא לבין עמדות מוסריות של הקורא המאמין בן זמננו. **ד"ר חיותה דויטש: עקירת יצחק ושאלת הזמן.** דרך סיפור העקידה מציעה המחברת דרך להתמודדות עם שאלות מוסריות העולות מן המקרא. **פרופ' חננאל מאק: מנשה מלך יהודה מבקר מקרא משכיל, פרוע ומפרה – מראה כיצד תיארו חז"ל והמפרשים ההולכים בעקבותיהם את המלך מנשה בדמות של מבקר מקרא משכיל, את הממדים החיוביים שניתן למצוא בביקורת עליו.** ומרמז למשמעות הדברים בהקשר של זמננו. **הרב ד"ר עמית קולא: הצדקה, הכחשה והארצה.** מציב שלושה מודלים תיאולוגיים ופרשניים לפרשנות מקורות מקראיים מעוררי ביקורת.

שער רביעי: המקרא בהקשרו ההיסטורי

השער הרביעי והאחרון בספר מתייחס לסוגיות הכרוכות בלימוד המקרא בתוך הקשרו ההיסטורי והריאלי. **פרופ' יואל אליצור: שמות האל וחקר המקרא.** עוקב אחר זמן הופעת שמות האל בספרי המקרא וטוען לתרומת המחקר הזה ליחס לתורת התעודות. **הרב ד"ר יהושע ברמן: סתירות בחוק המקראי.** מציע דרך חדשה להבנת החוק המקראי כחוק שאינו סטטוטורי, וזאת מתוך השוואה לחוקי חמורבי. **ד"ר טובה גנזל: בין נביא לנבואתו.** מצביעה על השפעות הסביבה הבבלית על נבואת יחזקאל ותיאור חזון המקדש העתידי ודנה באתגר התיאולוגי שהתופעה מעוררת. **הרב אביה הכהן: בין תורת משה לחוקות העמים.** מציג את שיטתו של האדמו"ר ר' צדוק הכהן מלובלין, אודות הזיקה של התורה להקשר ההיסטורי שבו התגלתה ונכתבה.

הרב יעקב מדן: כתובות מפרשות. מצביע על חשיבות ההיכרות עם הארכיאולוגיה והאפיגרפיה ללימוד התורה.

ד"ר חגי משגב: ארכיאולוגיה ומקרא. מראה כיצד משתלבים גילויי הארכיאולוגיה בסוגיות של פרשנות מקראית.

ד"ר רבקה רביב: ספר דניאל והלומד דתי במאה ה-21. מצביעה על קשיים פרשניים כרונולוגיים ותיאולוגיים שמעוררת קריאה היסטורית של ספר דניאל אצל הלומד הדתי ועל מגמות להתמודדות עם קשיים אלו ופתרונם.

איש מאתנו, עורכי הספר ומחברי המאמרים בו, אינו מתיימר להציע פתרון שלם, פשוט וקל, לקשיים ולאי-הנוחות שמעורר המפגש בין עולם האמונה המסורתי לבין עולם המחקר המדעי. רצינו לשתף את קהל הקוראים בשאלות, בתהיות, בכיווני הפתרון, ובהכרתנו העמוקה כי האמונה בתורה מן השמים אינה מתיירת מפני האמת ומפני המדע והיא נכונה להתמודד עם האתגרים שמציבים בפניה חידושי הדעת והתרבות של העולם, כפי שהיה נהוג בין גדולי ישראל בכל הדורות. אם נזכה והספר יעורר שיח, עיון ויצירה מחודשת בתחומים אלה – והיה זה שכרנו.